

Мадиев Д.Ә., Абдурақын Н.
**Классикалық мәтіндердегі
сөйлемдердің құрылымы**

Бұл мақалада классикалық мәтіндерде кездесетін сөйлем түрлері мен олардың құрылымдық ерекшеліктері туралы айтылады. Қазіргі қытай тілінде кездесе бермейтін стилистикалық әдістер туралы бір-қатар мағлұматтар беріліп, олардың сөйлем барысындағы орны мен қажеттілігі мысалдар арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: көне қытай тілі, сөз-сөйлем, синтаксис, көне қытай тілінің грамматикасы.

Madiev D.A., Abdurakyn N.
**Sentence structure
in the classical**

This article is made versatile analysis of the structure of proposals in the text of classic books. Given some information about the stylistic turns, which are not found in modern Chinese, through examples indicate their place in the proposals and the value in the texts of ancient Chinese classic books.

Key words: ancient Chinese language phrase, sentence, syntax, grammar of ancient Chinese language.

Мадиев Д.А., Абдурақын Н.
**Структура предложений
в классических текстах**

В статье сделан разносторонний анализ структуры предложений, встречающихся в текстах классических книг. Даются некоторые сведения о стилистических оборотах, которые не встречаются в современном китайском языке, через примеры указываются их место в предложениях и значение в текстах древнекитайских классических книг.

Ключевые слова: древнекитайский язык, фраза-предложение, синтаксис, грамматика древнекитайского языка.

**КЛАССИКАЛЫҚ
МӘТІНДЕРДЕГІ
СӨЙЛЕМДЕРДІҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ**

Көне қытай тіліндегі жазбаша ескерткіштерде мәтінде мағыналық бөлшектерге бөліп тұратын тыныс белгілері болмаған. Кейінгі кездегі мәтінге түсініктеме берушілер мәтіннің қысқаша бөліктерінің арасына дөңгелек нүктелерді қоя бастаған, оларды біз сөз-сөйлем деп атайық. Бұл сөз-сөйлемдер еуропалық немесе басқа тілдердегі сөйлемдерге сәйкес емес. Нүктелерді қою үшін қытай филологтары сөйлемде қатаң қалыптасқан орны бар жәрдемші сөздердің қызметіне жүгінді. Мұндай жәрдемші сөздерге сөйлемнің басында, сөйлемнің соңында келетін шылауларды, тақырыпқа қосатын шылауларды жатқызуға болады. Көмекші құрал ретінде сөйлемдер арасындағы әртүрлі мағыналық байланыстарды білдіретін жәрдемші сөздер қолданылады, өйткені мұндай сөздердің де орны қатаң белгіленген: олар не сөз-сөйлемнің басында, бастауыштан бұрын тұрады, немесе бастауыш пен баяндауыштың ортасында тұрады. Бастауыш жиі түсіп қалатын болғандықтан, нәтижесінде аталған жәрдемші сөздер іс жүзінде сөйлем басында тұрған. [1, 264].

Мәтіннің құрылымын анықтауда көне қытай тіліне тән ерекше стилистикалық әдістер де көмек болады, олар – сөйлемдердің синтаксистік құрылымымен жартылай, немесе толық сәйкес келетін қайталаулар мен параллелизмдер. «Шекаралық» жәрдемші сөздер көне қытай тіліндегі мәтіндерде жеткілікті болғанымен, олар барлық сөз-сөйлемдерде кездесе бермейді, сонымен қатар мағыналық жәрдемші сөздер, негізінен, біржақты емес. Сондықтан бөлшектенбеген мәтінді түсінуге қарай және формальді белгілеріне қарай толық бөлшектеу мүмкін емес.

Шамасы, көне қытай тілінде «шекаралық» белгі деп тек үш сөзді ғана атауға болады: олар 也 ye, 矣 yi және 哉 zai сөздері. Олар әрқашан алға шығарылған сөз-сөйлем соңында немесе сөз тіркесінің соңында тұрады, мысалы, бастауыштың алдында тұрған баяндауыштан кейін тұрады. 也 ye кейде сөз-сөйлем деп есептеуге болатын бастауышты немесе мезгіл пысықтауышты бөліп көрсетеді. Басқа да жәрдемші сөздер өздерінің барлық мағынасында сөйлемнің шекарасын көрсете бермейді, ал берілген нақты сөйлемде жәрдемші сөздің қай мағынада тұрғанын бірден анықтау қиын. Мысалы, 凡 fan сөзі әрдайым сөйлем басында тұрады, бірақ ол зат есімнің-бастауыш, не толықтауыштың қарапайым анықтауышы болуы мүмкін. 者 zhe жекеленген сөйлемде

бастауыш немесе пысықтауыштан кейін тұруы мүмкін, немесе, 有。。。者 тіркесімен берілген сөз-сөйлемді аяқтап тұруы мүмкін. Сондай-ақ сөйлем ішіндегі күрделі нысан – толықтауыштың анықтауышы болуы мүмкін. Басын білдіретін 夫 fu шылауы әрдайым сөйлем басында келеді, дегенмен осы иероглифпен зат есім «күйеуі» деген сөз де, анықтауыш «осы, мына» деген сөз де жазылады. Соңын білдіретін шылау ретінде 乎 hu сөзі сөйлем соңында тұрады, бірақ бұл сөз предлогпен келетін толықтауыш конструкциясында 於 yu сөз алды қосымшасын алмастыра алады. 今 jin бастапқы шылауы, негізінен, сөйлем басында тұрады, бірақ бұл иероглиф мезгіл пысықтауышы қызметін атқара алады, ондай жағдайда оның орны бастауыштан кейін болуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, қытай мәтіндеріндегі сөз-сөйлемдер еуропалық мәтіндерден ерекшеленеді. Енді қытай мәтіндерінде кездесетін сөз-сөйлемдердің негізгі түрлерін қарастырып көрейік.

Көне қытай тіліндегі сөз-сөйлем толық сөйлемге сәйкес келмейді дегенмен де, оларды сөйлемге сәйкес келетіндеріне (қарапайым, күрделі, күрделі сөйлемнің бөлшегі) және тек сөйлем мүшесінен немесе конструкцияның элементінен тұратын сөздерге немесе сөз тіркестеріне сәйкес келетін сөз-сөйлемдерге бөлуге болады. Сөйлемдерге сәйкес келетін сөз-сөйлемдер тәуелсіз және тәуелді болады.

Тәуелсіз сөйлемдер – қарапайым немесе күрделі сөйлемдер. Бірінші мысал төрт сөйлемнен тұрады, олардың әрқайсысы қарапайым дербес сөйлем. Бірінші сөз-сөйлем, екіншіден, үшіншісі төртіншіден 也 ye шылауы мен 而 er жалғаулығы арқылы бөлінген. Екінші сөйлемді үшіншіден параллелизм заңдылығын пайдалана отырып бөлуге болады [2, 179].

屨為履之也。而越人跣行。縞為冠之也。而越人被发。 Аяқ киімді аяққа кию үшін жасайды, ал Юэ бектігінің халқы жалаң аяқ жүреді. Жібекті басқа тартып жүру үшін жасайды, ал Юэ бектігінің халқы жалаң бас жүреді.

Келесі мысал бес сөз-сөйлемнен тұрады, үшіншісі мен төртіншісі күрделі сөйлем болып табылады, қалғандары қарапайым сөйлемдер. Сөз-сөйлемдер арасын ажырату жағына келсек, бірінші мен екінші сөйлемдердің арасын 曰 yue етістігі бөліп тұр, екінші мен үшінші арасын 也 ye шылауы, үшінші мен төртінші сөйлем арасын 而 er жалғаулығы бөліп тұр. Ал төртінші мен бесінші сөйлемнің арасын табуға 楚 chu сөзінің қайталануы көмек болып тұр.

專諸曰。王僚可殺也。母老子弱。而两弟将兵伐楚。楚绝其後。 Чжуань Чжу былай деді:

«Ван Ляоды өлтіруге болады. Шешесі кәрі, балалары әлсіз. Екі інісі әскермен Чу бектігіне шабуылға шықты, чулықтар олардың қайтар жолын жауып тастады».

Сондай-ақ сөз-сөйлемдер арасындағы байланыс 而 er, 則 ze жалғаулықтарымен, 以 yi сөз алды қосымшасымен іске асады.

天雨牆坏。Жанбыр жауып, қабырға құлап қалды.

仁义使我殺身以成名。Адамгершілік пен әділдік өз атымды шығару үшін мені өзімді аямауға мәжбүр етуде.

能致汝二子則生。不能則死。Егер ұлдарыңды келуге көндірсең, тірі қаласың, көндіре алмасаң-өлесің.

則 ze жалғаулығы әрқашан негізгі сөйлемде тұрады, бірақ бұл сөйлем сөзсіз дербес сөйлемге бөлінеді деген сөз емес. Көне қытай тіліндегі ескерткіштерді кейінгі қайта басып шығумен айналысқан және олардың тыныс белгілерін қойған қытайлық түсіндірме берушілер дербес сөйлемге бөлінген сөз тіркесінің мағыналық толықтығына ғана сүйеніп қоймаған, сондай-ақ алынған тіркестің ұзындығын, оның элементтерінің санын да есепке алған. 則 ze жалғаулығымен жасалған конструкция жайшылықта жеке сөз-сөйлемге бөлінген, егер бұл сөз-сөйлемде сөз саны екі иероглифтен артық болса, онда оның өз бастауышы болған. Мұндайда алдыңғы сөйлемнің де ұзындығы есепке алынған. Түсіндірме берушілер 而 er жалғаулығы бар сөз-сөйлемді осылайша талдаған. Бұл тіркестер дербес сөз-сөйлемге бөліне алған, бөлінбесе де болған.

Тәуелді сөз-сөйлем – құрмалас сөйлемнің бір бөлшегі. Мұндай сөз-сөйлемдердің тәуелділік белгісі оның құрамындағы бағыныңқы сөйлемдерге тән бағыныңқылық жалғаулықтарының, бастауыш пен баяндауыш арасында тұрған 之 zhi шылауының болуымен анықталады, сонымен қатар, бастауыш 其 qi сөзінің ерекше тәуелді формасының мезгіл, себеп-салдар, шартты-бағыныңқы сөйлем болатын конструкцияда қолданылуы. Кейде бағыныңқы сөйлемнің тәуелділік қасиеті ерекше көрінбейді, тек негізгі сөйлемде 則 ze жалғаулығы тұрады.

雖有君命。何其速也。Сенде мені өлтір деген төренің бұйрығы болса да, мұнша асығудың керегі не?

明君之使人也。任之以事。Сауатты төре біреуді бір жаққа жібергенде, оған белгілі бір істі тапсырады.

魏攻中山而弗能取。則魏必罷。Егер Вэй патшалығы Чжуншаньға шабуыл жасап, бірақ

оны басып ала алмаса, онда Вэй сөзсіз әскери істерін тоқтатады.

Толық сөйлемнен кіші сөз-сөйлем ретінде анықтауыш пен предлогсыз толықтауыштан басқа кез келген сөйлем мүшесі қолданылады. Ол 者 zhe шылауымен бөлектенген немесе анықтауышы бар бастауыш болуы мүмкін, сондай-ақ, баяндауыш, баяндауыштың атаулық бөлігі, пысықтауыш, сөз алды қосымшасы бар толықтауыш, оның ішінде біртекті толықтауыштардың бірі. Әрі аталған сөйлем мүшелерінің кез келгені құрамында 所 suo немесе 者 zhe есімдігі бар предикативтік конструкция болуы мүмкін. Барлық сөйлемнен кіші сөз-сөйлемдер, әрине тәуелді болады [3, 216].

齊桓晉文之事。可得聞乎。Сізден Цилик Хуань мен цзиньдік Вэнь жайында білуге бола ма?

韓者晉之別國也。Хань елі Цзиньнен бөлініп шыққан мемлекет.

吾畝之宅。樹之以桑。五十者可以帛以。Бес му жерге тұт ағаштарын отырғызсаң, соның

арқасында елу жастағыларды жібекке киіндіруге болады.

以若所為。求若所欲。盡心力而為之。後必有災。Егер сен өзіңе керегіңе, барлық күшінді жұмсап жететін болсаң, онда қайғының болуы сөзсіз.

夫說者。固以其所知。諭其所不知。而使人知之。Түсіндіруші ол басқа адам екенін білетінін айтады, өзінің білмейтінін басқа адам түсінетіндей айтуда.

王之所大欲。可得聞與。Ван, саған не керек екенін естуге бола ма?

Сөз-сөйлем кез келген сөйлем мүшесіне сәйкес келуі мүмкін болғандықтан, бір сөйлем бірнеше сөз-сөйлемге бөлінуі мүмкін. «Шекаралық» деп қарастырылатын, мәтіндерді сөйлемдерге бөлуге көмектесетін сөздердің бәрі мәтінде басқа да қызмет атқаруы мүмкін: сөйлемдер арасындағы байланыстарды және модальдық мағынасының бар-жоғын білдіреді. Енді осы сөздер мен олардың функцияларын қарастырып көрейік [4, 122].

Әдебиеттер

1. Крюков М.В., Хуан Шу-ин. Древнекитайский язык (тексты, грамматика, лексический комментарий). – М.: Наука, 1978. – 512 с.
2. Гуревич И.С. Очерк грамматики китайского языка III-V вв. – М.: Наука, 1974. – 254с.
3. 廖振佑. 古代汉语特殊语法. – 内蒙古自治区: 人民出版社, 1979. – 320 с.
4. Никитина Т.Н. Грамматика древнекитайских текстов. Синтаксические структуры. Учебное пособие. – Л.: Издательство ЛГУ, 1982. -132с.

References

1. Kryukov V., Huan Shu-yin. Ancient Chinese language (texts, grammar, lexical comment). – Moscow: Nauka. – 1978. – 512 s.
2. Gurevich I. Essay of Chinese Grammar of III-V centuries. – Moscow: Nauka. – 1974. – 254 s.
3. Liao Zhen-you., Gu dai hanyu teshu yufa. Nei Menggu zizhiqu: Renmin chubanshe, 1979. – 320 s.
4. Nykytina T. Grammar of ancient Chinese texts. Syntax structure // Leningrad: Izdatelstvo LGU. – 1982. – 132 s.